

Л.І.Синявська*

ФІНАНСУВАННЯ РОБОТИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ НА СХОДІ Й ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1917–1918 рр.

Визначається вплив порядку та способів фінансування промислових підприємств сходу й півдня України в 1917–1918 рр. на їх діяльність в умовах протистояння різних політичних сил, які претендували на контроль за промисловістю регіону. Показано вплив змін в інвестиційному кліматі на збереження виробничих зв'язків між підприємствами та виконання ними замовлень попередніх років з аналізом перебігу інфляційних процесів та роботи банківських установ.

Ключові слова: Перша світова війна, державне регулювання економіки, військова промисловість, фінанси, кредит.

Революційні події 1917 р. та громадянська війна підірвали систему фінансування промисловості, що існувала в Російській імперії. Криза й розпад державного апарату на місцях зумовили призупинення фінансування Тимчасовим урядом у 1917 р. значної частини проектів. Утворення Української Центральної Ради призвело до виходу не лише нового суб'єкта на світову арену, а й до утворення певної вертикалі виконавчих органів, які забезпечували здійснення економічної політики, спрямованої на реалізацію уявлень про побудову економічних зв'язків на основі поглядів соціал-демократів. Останні передбачали, між іншим, захист інтересів робітників і селян із вирішенням земельного питання та поширенням участі робітників в управлінні виробництвом, а також заходи, пов'язані з певним обмеженням впливу великого капіталу. Революційна романтика у вирішенні питань формування економічної політики держави, впливала на дії урядовців поряд із прагненням до особистого збагачення, самоутвердження через прийняття певних урядових рішень, навіть якщо вони суперечили здоровому глузду.

Східно- та південноукраїнські території опинилися у сфері протиборства кількох суб'єктів політики, утворених на території колишньої Російської імперії, серед яких – Тимчасовий уряд та Українська Народна Республіка. Крім того, упродовж 1917 р. зростав вплив більшовицьких організацій, які прагнули захоплення влади в Україні. Для Тимчасового уряду, що успадкував великодержавницькі підходи царату до національної політики, для проурядових партій та організацій (кадети, есери, меншовики, «Бунд») Україна існувала як географічне, а не політико-адміністративне поняття¹.

Відповідною була й реакція Тимчасового уряду на домагання Української Центральної Ради (УЦР) вибороти для Генерального Секретаріату (орган виконавчої влади автономії, що народжувалась, і де-факто визнавалась офіційним

* Синявська Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
E-mail: lora-s@meta.ua

¹ Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька республіка: Історія сепаратистського міфу // Дзеркало тижня. – 2011. – 11 лютого.

Петроградом) прерогативи в межах дев'яти губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської (північні повіти без Кримського півострова). Утім, «Тимчасовою інструкцією» від 4 серпня 1917 р. відповідні повноваження обмежувалися першими п'ятьма. Натомість найрозвинутіші у промисловому й товарно-землеробському планах губернії Лівобережжя та півдня України вилучалися зі сфери впливу Центральної Ради. Одним із аргументів багатомісячної полеміки навколо цього питання був мішаний склад місцевого населення, у тому числі й Донецько-Криворізького регіону. В УЦР такий підхід називали «класовим» з огляду на те, що московська буржуазія не бажала позбутися районів, без котрих «не змогла б вижити»².

26 березня 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив так звану «позику волі» з метою покриття витрат на продовження війни. А 13 квітня її підтримала Центральна Рада, де більшість становили представники соціалістичних партій, які займали позиції «революційного оборонства»³. Було ухвалено запропонувати всім «свідомим українцям» віддати денний заробіток на користь «національного фонду». Однак поряд із піднесенням у справі збору коштів відзначалися й випадки доволі прохолодного ставлення до цієї процедури через невизначеність становища УЦР.

Водночас у травні 1917 р. представники Центральної Ради констатували факт, що заходи українських органів влади наштовхувалися на спротив «місцевої буржуазії» за відсутності «української буржуазії, яка визнає себе такою». Наголошуючи, що українська промисловість опинилася в російських, єврейських, французьких руках, указувалося, що абсолютна більшість підприємців виступали зі своїх «класових позицій», при цьому не підтримуючи ідею відокремлення України від Росії⁴. Крім того, у документах УЦР неодноразово відзначалося, що абсолютна більшість «російських демократичних організацій» виявили повне неприйняття українського руху, що ставало причиною багатьох непорозумінь⁵. Так, наприклад, сталося на Катеринославщині у червні 1917 р., коли масово ширилися чутки, що нібито «Україна без Росії впаде» (в першу чергу малися на увазі економічний занепад і розвал фінансів)⁶.

Значні розбіжності у Центральній Раді виникли з приводу визначення основ системи оподаткування. Суперечка тривала навколо доцільності запровадження посімейного оподаткування, оскільки в умовах війни чимало родин виявилися неповними, без годувальників або з інвалідами на утриманні, не здатними до повноцінної праці. Більш зваженою ідеєю видавався прогресивний податок на прибуток, що відповідало наявним економічним умовам. Однак такий підхід до оподаткування в дусі соціалістичних ідей неоднозначно

² Матеріали засідання Малої Ради від 6 серпня 1917 р. // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. – Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С.218.

³ Огляд роботи комітету Центральної Ради за 12–13 квітня 1917 р. // Там само. – С.67.

⁴ Доповідна записка делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України // Там само. – С.94.

⁵ Матеріали і документи п'ятої сесії Центральної Ради // Там само. – С.109.

⁶ Там само. – С.128–129.

сприймався представниками ділових кіл, які змушені були б сплачувати відносно великі суми та подавати відповідну звітність. До того ж запровадження такого податку нерідко узалежнювалося від аналогічних заходів у Росії⁷. Власне сама фінансова діяльність Генерального Секретаріату ставилася у залежність від відповідних російських органів⁸. З огляду на це, стає зрозумілою непевність його позицій у стосунках із великими підприємцями сходу та півдня України, чиї фінансові інтереси могли бути забезпеченими лише в умовах співпраці з Тимчасовим урядом за рахунок масштабного фінансування розвитку промисловості, можливостей для чого в Українській Центральній Раді практично не існувало.

Промислові підприємства східної й південної частин України стали заручниками нових політичних та економічних умов. Набула поширення ідея утворення на цій території органів управління, метою яких стало б збереження промислового потенціалу, фінансової стабільності та врегулювання соціальних конфліктів. Ініціатором виступили місцеві промисловці й підприємці, які критично ставилися як до економічної політики Тимчасового уряду, так і до дій УЦР. Лунали також окремі висловлювання про те, що Українська Народна Республіка не може претендувати на поширення своєї влади на Донбас. Натомість представники Центральної Ради наголошували, що причиною економічного хаосу, котрий запанував у Росії, був надмірний централізм, який перешкоджав управлінню такою географічно великою державою⁹.

Неузгодженість роботи заводів і фабрик, загострення фінансової кризи, страйковий рух, безробіття, проблеми з продовольством робили ситуацію небезпечною: суспільство перебувало на межі масштабного соціального вибуху. Деякі підприємства перейшли під управління фабрично-заводських комітетів. Безвідповідальність значної частини їх членів призводила до руйнації, втрати як виробничих потужностей, так і кваліфікованих працівників. Тимчасовий уряд віддавав перевагу державному управлінню на ключових заводах. Водночас значна частина попередніх казенних замовлень була анульована без фактичного забезпечення відповідної компенсації власникам.

Частина промисловців і підприємців, принаймні до жовтня 1917 р., не полишала надій на врегулювання всіх спірних питань з урядовими структурами стосовно оплати замовлень та отримання відповідної компенсації. Такі настрої залишалися одним зі стимулів збереження проросійської орієнтації ділових людей сходу й півдня України. З огляду на це, у середовищі насамперед великих промисловців очікувалося прийняття низки виважених рішень з економічних питань з урахуванням інтересів буржуазії.

Водночас впливовий промисловець, громадсько-політичний діяч М. фон Дітмар відзначав, що нерідко розпорядження Тимчасового уряду й органів місцевої влади кардинально відрізнялися одне від одного, породжуючи хаос у роботі підприємств. Для виправлення ситуації він уважав за доцільне впорядкувати фінансові розрахунки на основі чіткого виконання законів з

⁷ Там само. – С.136.

⁸ З матеріалів засідань Малої Ради 16 липня 1917 р. // Там само. – С.181.

⁹ Матеріали засідання Малої Ради від 9 вересня 1917 р. // Там само. – С.279.

визначенням відповідальності за їх порушення та суворим покаранням винних. Це, на його думку, вимагало впорядкування влади на місцях із захистом службовців від будь-якого тиску з боку капіталу. Для забезпечення порядку промисловець також уважав за потрібне надати дієвий захист як приватній власності, так і гарантії прав і свобод людини, у тому числі на мирні зібрання. Критика М. фон Дітмара адресувалася деяким членам Тимчасового уряду, які, на його думку, ставили вузькокорпоративні або інтереси своїх політичних сил вище за потребу забезпечення безперебійної роботи промислових підприємств. Важливим видавалося впорядкування дій Тимчасового уряду у справі залучення іноземних капіталів (та, що важливо, припинення їх відтоку) для розвитку промисловості півдня та сходу України. Наголошуючи, що конфлікт між промисловцями, підприємцями та дворянством залишався однією з ознак «старого режиму», М. фон Дітмар указував на необхідність створення дієвого соціального законодавства, що дозволило б об'єднати зусилля як працівників, так і власників підприємств у справі розвитку промисловості. Це потребувало додаткових зусиль на забезпечення фінансування відповідних соціальних проєктів, без чого неможливо послабити «гостроту класової боротьби». М. фон Дітмар наголошував, що такі заходи запобігатимуть руйнуванню промисловості – справі, «україн небезпечній для Батьківщини» у цілому, так і для пересічних громадян¹⁰.

На Державній нараді 14 серпня 1917 р. М. фон Дітмар різко засудив запровадження «самочинними комітетами» нових податків та зборів, а також штрафних санкцій, що, на його думку, негативно відбивалося на розвитку промисловості. Такі дії він називав діяльністю «ворогів революції», які прагнули до руйнування держави¹¹. 9 вересня на засіданні Малої Ради фактично під тиском представників соціал-демократів було ухвалено рішення про «передачу у завідування крайових органів влади найважливіших галузей промисловості», про «оподаткування великого капіталу і майна та конфіскація військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави». Також затверджувалося рішення про «скликання для кожного краю, який того домагається, національно-крайових суверенних установчих зборів»¹². Фактично йшлося про передачу управління промисловістю місцевим виробничим комітетам, чий згубний вплив на індустрію так лякав великих підприємців.

Уже 29 вересня 1917 р. Генеральний Секретаріат змушений був констатувати факт поширення на ґрунті війни та економічної руїни «епідемії грабунків, самосудів, анархічних виступів безвідповідальних груп», що, на думку урядовців, перешкоджало поживленню роботи промислових підприємств та могло бути припинене лише за допомогою «організованої самодіяльності й самооборони людної»¹³. Фактично, українська влада визнавала свою неспроможність ужити рішучих заходів для забезпечення економічної активності

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.89–92.

¹¹ Там само. – Арк.93–94.

¹² Матеріали засідання Малої Ради від 9 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т.1. – С.284.

¹³ Декларація Генерального Секретаріату України від 29 вересня 1917 р. // Там само. – С.324.

підприємців та обмежувалася лише певними заходами, спрямованими на врегулювання стосунків із селянством, і в першу чергу – відносинами у сфері земельної власності. Плануючи створення економічного комітету, який мав би займатися проблемами промисловості, у Генеральному Секретаріаті плекали надію на розвиток галузі за умови впровадження державного контролю над підприємствами сходу й півдня України¹⁴. Однак навіть такі декларації напштовхувалися на спротив проросійських сил¹⁵. Так, представники російської партії кадетів, виступаючи на засіданні Малої Ради 29 вересня 1917 р., зазначали, що питання форм управління територіями та здійснення земельної реформи повинно вирішуватися винятково загальноросійськими Установчими зборами, а Центральна Рада являє собою не український парламент, а лише «дорадчий орган», що виключало відповідальність Генерального Секретаріату перед нею¹⁶.

Більшовицький переворот призвів до формування нового порядку відносин УНР із владними структурами Росії. Уже 27 жовтня 1917 р. Українська Центральна Рада у відозві Крайового комітету охорони революції в Україні звернулася до ряду організацій, серед яких були Український військовий генеральний комітет, Українська рада військових депутатів, Рада солдатських депутатів Київського округу, Головний комітет доріг України, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Російська соціал-демократична партія (більшовиків), Російська соціал-демократична партія (меншовиків), Російська партія соціалістів-революціонерів, «Бунд», Єврейська об'єднана соціалістична робітничка партія, ради солдатських і робітничих депутатів Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси з оголошенням про поширення влади на всі дев'ять губерній України¹⁷. У III Універсалі Центральної Ради (7 листопада 1917 р.) Харківщина й Катеринославщина вже беззастережно розглядались як українська територія. Відтак 15 листопада Генеральний Секретаріат відзначав необхідність розробки «фінансового плану», спрямованого на піднесення економічного розвитку. Це мотивувалося можливістю припинення фінансування з боку Росії через невизнання Центральною Радою більшовицького уряду¹⁸.

Труднощі фінансування роботи промислових підприємств сходу й півдня України в 1917–1918 рр. зумовлювалися прагненням В.Леніна встановити контроль над економікою. Не сприймаючи Українську Центральну Раду як повноправного партнера в міжнародних відносинах, більшовицьке керівництво здійснювало відповідну фінансову політику. Значної шкоди, у першу чергу виробникам продовольства в Україні, завдавало використання емісії як засобу «вимивання» до Росії українських товарів. Фактично оволодіння джерелами продовольства й палива в умовах розгортання громадянської війни ставало одним із ключових моментів у справі завоювання й утримання влади.

¹⁴ Там само. – С.325.

¹⁵ Нова рада. – 1917. – 30 вересня.

¹⁶ Матеріали засідання Малої Ради від 29 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. – Т.1. – С.329.

¹⁷ Відозва Крайового комітету охорони революції в Україні // Там само. – С.364–365.

¹⁸ Протокол засідання Генерального Секретаріату від 15 листопада 1917 р. // Там само. – С.446.

Аналіз взаємовідносин між Центральною Радою та Раднаркомом у листопаді – грудні 1917 р. (до утворення радянської УНР) свідчив про пріоритетність економічних чинників у наростанні конфлікту. Більшовики будь що намагалися не втратити Донецький басейн з його природними ресурсами та промисловим потенціалом.

Наприкінці 1917 р. викристалізувалася ідея утворення «Донецько-Криворізької республіки». Вона детермінувалася позицією більшовиків Лівобережжя України щодо господарських відмінностей Донбасу та Криворіжжя від решти території країни, проблематичністю входження Донкривбасу до складу України, необхідністю з'ясування цього питання шляхом плебісциту. Виступаючи 17 листопада 1917 р. на пленумі обласного комітету рад Донецького і Криворізького басейнів при обговоренні «українського питання», один із найбільш впливових представників партії більшовиків на території Донбасу Ф.Сергєєв (Артем) висловився за «свободу самовизначення областей і народів», проти «анексування» їх Центральною Радою. Він пропонував «створити незалежну від київського центру самоврядну автономну Донецьку область і добиватися для неї всієї влади рад». За пропозицією доповідача пленум схвалив постанову: «Розгорнути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської Республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області». Ця ідея відображена і в резолюції загальних зборів Харківської ради, схваленої 24 листопада. Донецько-Криворізький басейн розглядався в ній як область, що не входить до складу України. 22 листопада подібне формулювання з'явилося в резолюції загальних зборів робітників і службовців Харківського вузла Південних залізниць, схваленої за виступом Ф.Сергєєва¹⁹.

Негативно відгукувався про так звану «анексіоністську політику» Центральної Ради, яка прагнула встановити свій контроль над Катеринославською, Харківською, Херсонською губерніями, Й.Сталін²⁰. 29 листопада 1917 р. Е.Лугановський у своєму виступі на засіданні міської думи Харкова вказував, що Харківська губернія й Донбас не можуть входити до України, оскільки їх віднесення до УНР «в економічному відношенні дуже згубне, адже цим створюється розчленування Донецького басейну». Так було покладено практичний початок кампанії за виділення з України Донецько-Криворізької області в окрему адміністративну одиницю. У грудні 1917 р. проблему мав вирішити III з'їзд рад Донецько-Криворізької області при обговоренні питання про обласну організацію. Намір організувати «обласну» республіку протиставлявся Українській Народній Республіці, що кваліфікувалася більшовиками як «буржуазна держава». Усеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 11–12 грудня 1917 р. у Харкові, проголосив Україну радянською республікою, заявив про повалення Центральної Ради, встановлення федеративних зв'язків з радянською Росією, обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК), а останній виділив зі свого складу уряд – Народний секретаріат. Із часом, дбаючи в першу чергу про задоволення власних владних амбіцій, Е.Лугановський, як і багато

¹⁹ Див. прим.1.

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.46.

інших членів більшовицької партії, відстоював права радянської України від зазіхань із боку російського центру, але подібний «захист» через вказану мотивацію був приречений на невдачу. Більшовицьке керівництво було навіть готове на тимчасове загравання з місцевими очільниками задля забезпечення якнайшвидшого вивезення з території України більшої кількості продовольства, пального та металу, про що зазначав у своїх листах В.Ленін. Тому українська радянська державність спочатку розглядалася як суто практичний захід, розрахований тільки на період боротьби з Центральною Радою²¹.

Це стало одним із чинників визначення спрямованості фінансової політики більшовицького уряду. До того ж особливої гостроти фінансові питання набули у зв'язку з визначенням обсягів взаєморозрахунків та сум золотом, які мали бути виплачені за українські товари та послуги, а також у питаннях запровадження національної валюти та обмеження доступу російських комісарів до контролю над банками, що розміщувалися на українських територіях. Самі по собі наміри підпорядкування Генеральному Секретаріатові ощадних і позичкових установ, створення Національного українського банку, озвучені 30 жовтня 1917 р. генсекретарем фінансових справ М.Туганом-Барановським, не вплинули на взаємини, але вже постанова Генерального Секретаріату від 28 листопада про недопущення більшовицьких комісарів до банків та ухвала від 14 (1) грудня про початок «газетної агітації за нові українські гроші й державну позику» поряд із «кампанією проти фінансової політики Совета народних комісарів» спричинили різке загострення стосунків. Генеральний Секретаріат зважився на такі кроки лише тоді, коли Раднарком значно розширив використання фінансових важелів із метою тиску на УНР²². Так, 17 (4) грудня у телеграмі В.Оболенського, який на той час був комісаром (головою) Державного банку радянської Росії, та його заступника І.П'ятакова наголошувалося, що поки українська влада не визнає комісарів від Київської ради робітничих депутатів, гроші до місцевого відділення Держбанку не перераховуватимуться²³. У відповідь на такі дії Раднаркому Генеральному Секретаріатові того самого дня довелося ухвалити рішення про заборону передачі продовольства «до Великої Росії», до того ж третя частина вартості мала сплачуватися золотом. 15 (2) грудня 1917 р. Київську контору Державного банку перетворили на Український державний банк. 22 (9) грудня це рішення підтримала Мала Рада УЦР.

Перші ж практичні кроки більшовицької Росії у фінансовій сфері щодо харківського Народного секретаріату свідчили про курс на радянізацію всієї території України. Зокрема 30 (17) грудня 1917 р., згідно з постановою Раднаркому, 13 680 000 руб., призначених для Києва, було відправлено до Харкова для здійснення оплати праці залізничників²⁴. Таким чином, попри

²¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: У 3 т. / В.А.Гриневиц, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький. – Т.2: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.11–12.

²² *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – С.63–64.

²³ Протокол засідання ЦК РКП(б) от 13 апреля // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №12. – С.144.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.145.

те, що домовленість про переказ грошей було досягнуто ще з УНР, із метою забезпечення діяльності радянського державного утворення на українських землях їх вирішили переслати саме у Харків²⁵.

В умовах економічної кризи, децентралізації управлінської вертикалі, розвалу податкової системи винятково важливим став монопольний випуск грошових знаків. Для розуміння ситуації у сфері впливу фінансової політики різних урядів на розвиток промисловості сходу й півдня України слід звернути увагу на розміри емісії кредитних білетів. Масштаби цієї діяльності за більшовицької влади можна зрозуміти з виступу наприкінці травня 1918 р. на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства РСФРР І.Сокольников, котрий зазначав, що станом на 1 січня 1917 р. в обігу було 9 млрд 97 млн руб., упродовж року додалося 14 млрд 721 млн (з них понад 8 млрд в останні його три місяці), таким чином станом на 1 січня 1918 р. в обігу перебувало 23 млрд 818 млн руб. А всього за п'ять місяців 1918 р. в обіг введено 12 млрд 13 млн руб. Фактично вже в перші місяці свого володарювання більшовицьке керівництво здійснювало емісійну політику вдвічі активніше, аніж Тимчасовий уряд. Друк 20-мільярдної нічим не забезпеченої грошової маси призвів не лише до розкручування інфляційних процесів, а й до масового вивезення різних товарів з України, певний час не захищеної від подібних дій національною валютою. Простежувалася стійка тенденція до нееквівалентного обміну²⁶. Водночас більшовики відзначали, що за відсутності золотого запасу Україна не зможе забезпечити друк власних грошей із метою захисту від російської фінансової експансії²⁷.

Масштабний випуск паперових грошей розглядався більшовицьким керівництвом як один із засобів здійснення фінансової політики, спрямованої на руйнування «старого ладу». У таких умовах у листопаді 1917 р. в українських урядовців визріла думка про випуск власних грошей. А 24 листопада генсекретар фінансів В.Мазуренко повідомив більшовицький уряд про прийнятий фінансовою нарадою проект випуску українських грошових знаків (бонів) із забезпеченням цукровим фондом та відсотковими паперами²⁸. Однак за інформацією на той час генерального секретаря праці М.Порша, сховища Дворянського та Селянського банків із державними відсотковими паперами та готівкою систематично розграбовувалися, що стало причиною взяття урядом контролю над цими закладами²⁹. А на початку 1918 р. було відновлено державну монополію на продаж спиртних напоїв, зокрема таке рішення знайшло відгук у середовищі робітників та селян³⁰.

Водночас радянський харківський уряд постановою від 15 (2 січня) 1918 р. (затверджена на засіданні ЦВК 17 (4) січня) запровадив одноразовий податок на

²⁵ *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект... – С.66.

²⁶ Там само. – С.67–68.

²⁷ *Гай-Нижник П.П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К., 2005. – С.59.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.93–93 зв.

²⁹ Там само. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.13.

³⁰ *Гай-Нижник П.П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР... – С.91.

капітал, рухоме й нерухоме майно у розмірі 0,1–1%. Таке ж рішення було ухвалене під час перебування Народного секретаріату в Києві. Причому офіційно цей податок вводився для «задоволення потреб робітничого і селянського населення України, яке постраждало від діяльності контрреволюційного війська»³¹.

20 (7) січня 1918 р. у Харкові було ухвалено постанову Народного секретаріату (в Києві опубліковано 26 (13) лютого), згідно з якою, із метою введення державного контролю над усіма кредитними установами, припинялися операції у приватних кредитних закладах, здійснювався огляд сейфів у банках, після чого всі грошові знаки переводилися на поточний рахунок у Держбанку, а золото та монети конфісковувалися³². Обсяг вилучених і «взятих на зберігання» фінансових ресурсів дослідники оцінюють у 160–200 млн руб., причому вірогідно, що абсолютну більшість цих коштів через наступ німецьких військ і втечу більшовиків на початку 1918 р. було вивезено до Росії³³. Усі ці дії зробили інвестування в розвиток промисловості марною справою.

Конфіскація капіталів стала одним із найголовніших напрямів економічної політики більшовиків у 1918 р. Її масштаби загрожували цілісності й стабільності економічної системи на всіх підконтрольних більшовицькій владі територіях, до складу яких періодично включалися в першу чергу східноукраїнські землі. До швейцарського відомства іноземних справ 26 липня 1918 р. надійшло повідомлення, де вказувалося, що радянський уряд «продовжує свою кампанію зі знищення й експропріації буржуазних класів». Серед останніх декретів відзначався акт, що передбачав скасування спадкового права, якщо сума спадщини перевищувала 10 тис. руб. Таким чином, на думку авторів повідомлення, «комісари» отримували можливість «оволодіти власністю померлих після того, як вони вже наклали руку на власність живих». Усе це немиче мало призвести до «руйнування реальних цінностей країни»³⁴. Фактично підрив основ існування приватної власності знищував суттєвий чинник мотивації економічної діяльності, що перетворювало підприємництво на безглузду справу в умовах тотальної етатизації суспільства.

Проблеми у сфері забезпечення фінансування промисловості на сході й півдні України наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. були також пов'язані із загальним ставленням більшовицької влади до організації роботи підприємств, що виконували військові замовлення. У 1917 р. почали лунати заклики урядових діячів різного рівня про необхідність демілітаризації промисловості з метою зменшення навантаження на підприємства. У галузі військового виробництва нова влада зробила ставку на єдину економічну політику, яка мала автоматично забезпечити їй перевагу над противниками. Розраховували на збереження лише тих заводів, що орієнтувалися на мирну промисловість. Військове виробництво мало тісно пов'язуватися із процесом націоналізації шляхом включення у виробничі програми завдань з демобілізації промисловості та переходу на виготовлення продукції мирного часу. Висувалася теза

³¹ Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект... – С.71.

³² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.71.

³³ Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект... – С.71.

³⁴ Дьяконова И.А. Русские долги и Запад (по швейцарским архивам). – Москва, 2008. – С.11–12.

про те, що військова промисловість може існувати успішно, якщо вона являтиме собою органічну, а не відокремлену частину господарського комплексу. Уважалося, що процес забезпечення військовим підприємствам певних переваг призведе до загибелі всієї індустрії. Серед висловлювань більшовицьких лідерів зустрічалися тези про впровадження на військових заводах організації праці за системою Тейлора. Засуджувалася практика Російської імперії видачі підприємцям як аванс 50% загальної суми від виконання військових замовлень, оскільки це «дозволяло промисловцям покривати основні збитки»³⁵.

На заводах створювалися робітничі комітети, які мали перебрати на себе управління. Виробництво передбачалося здійснювати лише в обсягах, мінімально необхідних для армії. Військово-морську програму 1912 р. (передбачала будівництво 8 лінкорів, 4 важких і 6 легких крейсерів, 53 ескадрених міноносців, 24 підводних човнів) пропонувалося згорнути, а замовлення флоту – скасувати. До того ж кораблебудування мало бути передане в основному цивільним відомствам, а авіаційне виробництво, за винятком дослідного, узагалі припинене.

У цій обстановці почався наступ на приватний сектор у промисловості, здійснювалася конфіскація підприємств у власників. Однак створення на військових заводах народно-промислових комітетів не забезпечувало не лише потрібних темпів роботи, а й призводило до подальшої руйнації. Не знаючи ані технології виробництва, ані особливостей організації справи робітничі колективи не могли організувати виробничий процес, забезпечити підприємства сировиною, паливом. Розрив господарських зв'язків та певні сподівання більшовицького керівництва на виведення країни з війни призвели до здійснення деяких заходів з переведення заводів на виготовлення мирної продукції.

27–30 січня (9–12 лютого) 1918 р. відбувся IV обласний з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізької області, де одним із питань розглядалося спрямування економічної політики й було проголошено створення Донецько-Криворізької радянської республіки. Один із місцевих революціонерів С.Васильченко відзначав, що територія Донецько-Криворізького басейну – самодостатня в господарському плані, а Донецька республіка, мовляв, цілком може стати «зразком соціалістичного господарства» за умови створення єдиного органу керівництва економікою. Натомість М.Скрипник був противником виділення Донецького та Криворізького басейнів зі складу України. У результаті тривалих дебатів ухвалили постанову, запропоновану С.Васильченком, де йшлося про те, що «в міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усупільнюватись, головні галузі промисловості – націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде й повинно проводитися за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному відношенні. Донецький і Криворізький басейн як область, що вже й зараз має своє певне господарське обличчя, повинен мати власні органи економічного і політичного

³⁵ Письмо наркома государственного контроля К.И.Ландера в Наркомат по морским делам об организации управления заводами морского ведомства // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963: документы и материалы: В 2 т. – Т.2: Советское военно-промышленное производство (1918–1926). – Москва, 2005. – С.66–67.

самоврядування, єдині органи влади, які організують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок радянської республіки»³⁶.

14 (1) лютого 1918 р. обласний комітет рад сформував Раду народних комісарів Донецького і Криворізького басейнів. Усупереч рішенням III Всеросійського з'їзду рад, який поклав в основу радянської федерації об'єднання радянських національних республік, ініціатори Донецько-Криворізької республіки, у тому числі делегати цього з'їзду Ф.Сергєєв і С.Васильченко, уважали, що Російська Республіка повинна бути федерацією економічно однорідних, а не національних областей. Рішення про утворення Донецько-Криворізької республіки означало спробу виділення й відділення промислового району та, з-поміж іншого, зумовлювалося особистими амбіціями ряду керівників, зокрема Ф.Сергєєва (Артема)³⁷.

У Донецько-Криворізькій республіці було проведено територіальну реформу за економічною ознакою, запроваджено податки для великих підприємців, але при цьому повернули раніше конфісковані гроші приватних банків. Відбулася націоналізація великої промисловості, зокрема металургійних заводів, шахт і рудників, ліквідовано акціонерні товариства. Однак реалізація економічної політики виявилася доволі проблематичною. Повноцінне фінансування промислових підприємств налагодити не вдалося.

Ситуація ускладнилася після укладення Брестського миру у зв'язку з просуванням у Східну Україну німецьких військ. 15 березня 1918 р. під головуванням В.Леніна відбулося засідання ЦК РКП(б), яке обговорювало питання про взаємовідносини між харківським урядом і Донецько-Криворізькою республікою. У ньому взяли участь члени Народного секретаріату В.Затонський і В.Шахрай та голова РНК останньої – Ф.Сергєєв. Після обміну думками ЦК постановив: «Донецький басейн розглядається як частина України». Сепаратистські настрої частини керівників більшовицьких організацій Донецького та Криворізького басейнів виявились у кричущій суперечності з потребами національно-державного будівництва³⁸.

Попри це під час відступу більшовицьких сил із Донбасу, окрім частини фактично захоплених фінансових ресурсів, про що йшлося вище, вивезли ще 714 паротягів, понад 7 млн пудів кольорових металів, 3000 вагонів з різноманітними вантажами. Лише з Микитівського ртутного заводу в Горлівці вилучено 6 вагонів ртуті, а з Харкова евакуйовано найважливіше промислове устаткування, до 50 паровозів, кольорові метали, близько 100 вагонів зі збіжжям, усі банківські цінності. Московська «Правда» у січні 1918 р. писала, що з України відправлено 200 вагонів зерна і понад 2000 – вугілля. За наказом із Петрограда більшовики у триденний термін у зайнятих ними містах провели вилучення всіх банківських цінностей із переведенням сейфів до Державного банку РСФРР, а золото у зливках та монетах просто конфісковувалося³⁹.

³⁶ Див. прим.1.

³⁷ Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – С.121.

³⁸ Озерський Ю.А., Гавриленко О.А. Військовий комісар Донецько-Криворізької республіки // Деякі питання історії Української держави. – Х., 1993. – С.82–87.

³⁹ Гай-Нижник П.П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР... – С.94.

3 березня 1918 р., прагнучи віднайти гроші для державних потреб, уряд УНР фактично вдався до репресивних заходів зі встановленням примусового одно-разового майнового податку, який мали виплатити в основному представники торгово-промислової буржуазії. Так, із міст сходу й півдня України 50 млн руб. припадало на Харків, 20 млн – на Катеринослав, 5 млн – на Миколаїв, по 2 млн – на Черкаси й Маріуполь, 1,5 млн – на Бахмут, Херсон, Луганськ, Олександрівськ, Прилуки, Сімферополь, Севастополь, Ялта, Мелітополь, Бердянськ мали сплатити по 1 млн руб., Слов'янськ та Ізюм – по 50 тис. руб. Крім того, гроші мали надати всі повітові міста й пункти із населенням більше 15 тис. осіб: Катеринославщини та Полтавщини – по 100 тис. руб., Херсонщини й Київщини – по 75 тис., Таврії – по 60 тис., Чернігівщини, Харківщини, Волині – по 50 тис. руб. Виконання цього промислового податку доручалося міністрові військових справ. Військовим також було довірено реквізувати мідь по всіх містах України⁴⁰.

Однак зібрати гроші виявилось доволі складно: війна та революційні події, у поєднанні з соціалістичними експериментами в державному будівництві, призвели до занепаду багатьох об'єктів оподаткування. Фінансово-економічна криза, прорахунки у сфері державотворення, що негативно відбилися на фінансовій стабільності України, поступово викликали незадоволення не лише широких верств населення, а вже й наближених до уряду соціалістичних кіл. Відображенням цього стало висловлювання в газеті «Нова рада» про те, що «ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловості, без буржуазії»⁴¹. Економічна політика Центральної Ради, спрямована на безоглядну соціалізацію, пов'язану з розладом економіки, поступово перестала влаштовувати не лише населення України, а й країни Четверного союзу, які розраховували на отримання продовольства та сировини згідно з брестськими домовленостями, що й стало одним із чинників державного перевороту, проведеного за допомогою німецьких військ.

Прихід до влади гетьмана П.Скоропадського пов'язувався з певними зобов'язаннями у фінансовій сфері, спрямованими на відродження економіки. Зміцнення фінансової системи ставало однією з умов господарської стабілізації. Одним із засобів цього вважалося відновлення державної цукрової монополії, а також неодноразове підвищення цін на цукор, що забезпечило надходження близько чверті прибутків⁴². Упродовж липня – серпня 1918 р. було вжито заходів для поновлення державної монополії на винокуріння. Станом на жовтень прибутки від неї склали 87 602 600 крб. 30 серпня 1918 р. П.Скоропадський затвердив розмір податку з нерухомого майна у розмірі 8% з середнього чистого прибутку, що мав стягуватися в 1918–1919 рр. До того ж його восьма частина перераховувалася в розпорядження органів місцевого самоврядування. У період 1918–1919 рр. на 50% підвищувалися розміри основного промислового податку на торгівельні підприємства I–III розрядів та промислові підприємства I–IV розрядів, ярмаркові підприємства й пароплави, а також на особисті промислові заняття експедиторів, біржових маклерів. Обкладалися податком і промислові

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.1063. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.8–10.

⁴¹ Нова рада. – 1918. – 22 березня.

⁴² *Гай-Нижник П.П.* Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР... – С.157.

свідoctва. Податок із капіталу для підприємств, що були зобов'язані публічною звітністю, установлювався залежно від їх чистого прибутку: якщо він не перевищував 3% основного капіталу – 15 коп., а решті – 20 коп. з кожних повних 100 крб основного капіталу підприємства. Цей розмір податку з капіталу, а також ставки відсоткового збору з прибутку підприємств, які були зобов'язані оголошувати свої звіти, рекомендувалося утримувати із коефіцієнтом 1,5 впродовж 1918–1919 рр., але водночас ставки відсоткового збору не повинні були перевищувати 30% прибутку означених підприємств⁴³. Підвищення ставки основного промислового податку на 50%, а додаткового з підзвітних підприємств – на 150% викликало незадоволення підприємців. Зокрема, відомо про відповідне звернення представників Гірничого з'їзду до уряду. Це змусило вдатися до зменшення податків для підзвітних підприємств до 75%, а для непідзвітних – до 40% від прибутку. Законом від 30 серпня 1918 р. скасовувалися підвищені відрахування на сплату вартості майна, визначені законом від 13 травня 1916 р., із поверненням їх з 1 січня 1918 р. до розцінок 1914 р.⁴⁴

Водночас податківці відзначали труднощі у справі стягнення податку на прибуток із робітників, які масово ухилялися від їх декларації. В умовах, коли зростання розміру заробітної плати поступалося темпам збільшення цін на продукти харчування й товари першої необхідності, коли державні органи під різним виглядом здійснювали масове вилучення грошей та цінностей у населення значна частина працівників була змушена приховувати реальні розміри своїх прибутків. Така практика призводила до зменшення ефективності фінансової політики, у тому числі й через відсутність ефективної вертикалі податкових органів та розуміння населенням перспектив власного існування за умови існування тих чи інших державних утворень.

Одним з аспектів економічної політики стала блокада Кримського півострова, де владу захопили російські сепаратисти на чолі з генералом М.Сулъкевичем. Із Кримом було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок, що через деякий час призвело до прелімінарного приєднання цієї території до України. У листопаді 1918 р. було вирішено припинити блокаду півострова.

У цілому фінансова політика часів гетьманату П.Скоропадського була зваженішою, аніж за Центральної Ради. Зміни обмежилися лише збільшенням уже існуючих ставок оподаткування. Проте фінансові можливості уряду не дозволяли здійснювати масштабного фінансування підприємств важкої промисловості сходу й півдня України. До цього слід додати засилля окупаційних військ, що не стимулювало відновлення виробництва. Практично повністю було призупинене суднобудування, за винятком окремих випадків поточного ремонту. Так, 18 березня 1918 р. німецькі війська припинили діяльність миколаївських заводів «Наваль» і «Россуд». Одночасно велися перемовини щодо їх передачі з подальшим фінансуванням німецькій компанії «Блом унд Фосс». Утім, директор заводу «Наваль» Б.Юренев відмовився співпрацювати з німцями⁴⁵.

⁴³ Державний вістник. – 1918. – 10 вересня.

⁴⁴ Гай-Нижник П.П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР... – С.149.

⁴⁵ Бабич В. Наши авианосцы на стапелях и в дальних походах. – Николаев, 2003. – С.463.

З огляду на економічні обставини припинили діяльність багато потужних шахт з одночасним зростанням кількості так званих «копанок», де кустарним способом видобувалося вугілля низької якості, не придатне для промисловості. Відбувалося скорочення обсягів виплавки чавуну та металу, що призводило до значних труднощів у роботі, а то й повної зупинки металообробних заводів, ускладнення виробництва локомотивів і рухомого складу для залізниць, що справляло негативний вплив на стан транспортних перевезень⁴⁶.

Загалом позитивної оцінки заслуговують заходи, здійснені урядом П.Скоропадського у сфері фінансової політики, спрямовані на відновлення поступального розвитку економіки. Натомість більшість подібних кроків представників Центральної Ради та Донецько-Криворізької республіки викликали лише зростання соціальної напруженості у суспільстві й, урешті решт, послаблення довіри широких верств населення до можливостей владних органів стабілізувати економічну ситуацію. Надмірне захоплення соціалістичними ідеями поряд із нерозумінням основ державного будівництва не сприяли здійсненню виваженої фінансової політики Українською Центральною Радою. А проект створення Донецько-Криворізької республіки більше нагадував політичну авантюру її керівництва, аніж виважені кроки у сфері державного будівництва.

Таким чином, упродовж 1917–1918 рр. в умовах загострення економічної кризи представниками владних структур здійснювалося відверте пограбування матеріальних цінностей та вилучення грошових коштів населення, що не сприяло поліпшенню інвестиційного клімату та призводило як до розриву виробничих зв'язків, так і до повного припинення роботи окремих підприємств. Часта зміна влади зі спробами запровадження власних грошових одиниць та розширенням емісійної діяльності, громадянська війна, посилення соціальної напруги призводили до згорання виробництва, особливо у сферах, де необхідною умовою його організації були масштабні управлінські заходи. А зміни в порядку та формах фінансування промислового виробництва, пов'язані з обмеженням грошових ресурсів та втратою багатьох кваліфікованих фінансистів, призводили до занепаду не лише окремих підприємств чи промислових об'єднань, а й цілих галузей виробництва, а також до різкого скорочення ринку збуту готової продукції та обмеження процесу штучного формування попиту за рахунок збільшення пропозиції товарів і послуг.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.83–84.

In the article defined the influence the manner and means of financing industrial enterprises of east and south Ukraine in 1917–1918 on their activities in terms of confrontation between different political forces which laid claim to control of the industry in the region. The influence of changes in the investment climate in maintaining productive relationships between companies and fulfilment of orders from previous years with the analysis of current inflation and work of banks.

Keywords: World War I, government regulation of the economy, military industry, finance, credit.

